

יום הרת עולם - בין ניסן לתשרי

מסכת ראש השנה דף י עמוד ב

תניא, רבי אליעזר אומר: בתשרי נברא העולם, בתשרי נולדו אבות, בתשרי מתו אבות, בפסח נולד יצחק, בראש השנה נפקדה שרה רחל וחנה, בראש השנה יצא יוסף מבית האסורין, בראש השנה בטלה עבודה מאבותינו במצרים, בניסן נגאלו, בתשרי עתידין ליגאל. רבי יהושע אומר: בניסן נברא העולם, בניסן נולדו אבות, בניסן מתו אבות, בפסח נולד יצחק, בראש השנה נפקדה שרה רחל וחנה, בראש השנה יצא יוסף מבית האסורין, בראש השנה בטלה עבודה מאבותינו במצרים, בניסן נגאלו, בניסן עתידין ליגאל.¹

תניא, רבי אליעזר אומר: מנין שבתשרי נברא העולם? שנאמר: "ויאמר א-להים תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע עץ פרי". איזהו חודש שהארץ מוציאה דשאים ואילן מלא פירות? הוי אומר זה תשרי, ואותו הפרק זמן רביעה היתה, וירדו גשמים וצימחו, שנאמר: "ואד יעלה מן הארץ".² רבי יהושע אומר: מנין שבניסן נברא העולם? שנאמר: "ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע ... ועץ עשה פרי". איזהו חודש שהארץ מליאה דשאים ואילן מוציא פירות? הוי אומר זה ניסן, ואותו הפרק זמן בהמה וחיה ועוף שמזדווגין זה אצל זה ...³

מסכת ראש השנה דף כז עמוד א

אמר רב שמואל בר יצחק: כמאן מצלינן האידינא (כמו מי אנו מתפללים היום) "זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון"? כמאן? - כרבי אליעזר דאמר: בתשרי נברא העולם. מתיב (משיב, מקשה) רב עינא: "שווה יובל לראש השנה לתקיעה ולברכות" והא איכא "זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון" דבראש השנה איתא וביובל ליתא!⁴

ויקרא רבה פרשה כט ד"ה א בחדש השביעי

"בחדש השביעי באחד לחדש". "לעולם ה' דברך ניצב בשמים ... כוננת ארץ ותעמוד. למשפטך עמדו היום כי הכל עבדיך" (תהלים קיט פט-צא). תני בשם ר' אליעזר: בכ"ה באלול נברא העולם.⁵ ובאה של רב כזו של ר' אליעזר. ששנינו בתקיעה של רב: זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון, "כי חוק לישראל הוא משפט לא-להי יעקב" (תהלים פא ה). ועל המדינות בו יאמר: איזו לחרב ואיזו לשלום איזו לרעב ואיזו לשובע ובריות בו

¹ נראה בברור מקטע זה שאין ויכוח מתי הוא "ראש השנה" (ראה משנה ראשונה במסכת ראש השנה שמונה הרבה ראשי שנים ואין שם זכר למחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע). גם ר' יהושע מודה שראש השנה במובן של לוח השנה ויום הדין, הוא א' בתשרי ("באחד בתשרי ראש השנה לשנים", המשנה שם). הויכוח הוא לכאורה מדעיהיסטורי מחד גיסא ועתידיני מאידך גיסא: מתי נברא העולם וכתוצאה מכך גם מתי תהיה הגאולה לעתיד לבוא. (יש בכ"ז גם צד הלכתי בהשפעה על אופן קביעת הלוח, בחישוב המולדות והתקופה - "לתקופה, ור' אליעזר היא" ראש השנה ח א, ראה סיכום העניין במועדים בהלכה לרב זיון). בכל אופן, זה אחד המקומות הנדירים בהם נקבעה הלכה בר' אליעזר בן הורקנוס שהיה מבית שמאי ולא כר' יהושע. מדוע? אולי יש מכאן חיזוק לדיעה שבית שמאי הם מדויקים יותר ולפי האמת האלהית ולעתידי לבוא תהיה ההלכה כמותם. (ואולי כי באמת להלכה ההבדל הוא מזערי).

² לפי ר' אליעזר "אד יעלה מן הארץ" איננו תופעה מיוחדת חד-פעמית לבריאת העולם, כפי שדרשו רבים אחרים (ראה בראשית רבה יג ט-י), אלא הגשם הרגיל, שמקורו במי הים שמתאדים, ושמתחיל לפעמים לרדת כבר בתשרי ומצמיח את הדשאים הראשונים.

³ ר' אליעזר דורש את בראשית א יא: "עץ פרי" - יש כבר פרי על העץ. ר' יהושע דורש את פסוק הסמוך: "עץ עושה פרי" - הפרי קיים בכוח, הוא בתהליך עשייה, בחניטה. ר' אליעזר רואה את הטבע בפועל, במילואו. ר' יהושע רואה את הטבע בכוח, בתהליך של עשייה ("לבשו כרים הצאן", בעלי החיים מזדווגים ומתחילים יצירה חדשה). עם כל השוני ביניהם, המשותף הוא רב. שניהם רואים בטבע שסביבנו "הוכחה" לבריאת העולם. העולם, לפי שניהם, נברא היישר לצורתו של הטבע כפי שאנו רואים בעינינו יום יום ("המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית"?). וראה בהמשך הגמרא בראש השנה שם: "אמר ר' יהושע בן לוי: כל מעשה בראשית לקומתן נבראו, לדעתם נבראו, לצביונם נבראו ויכולו השמים והארץ וכל צבאם, אל תקרי צבאם אלא צביונם".

⁴ גמרא זו היא מקור מרכזי לפסיקה כר' אליעזר. וכל זאת, בשל נוסח התפילה שהתגבש כנראה בתקופת האמוראים (ראה המדרש הסמוך) לומר "זה היום תחילת מעשיך" בזכרונות. אין זה פסוק מהתנ"ך, אלא נוסח תפילה. מיד בצמוד לו אנו אומרים: "כי חוק לישראל הוא משפט לא-להי יעקב" שהוא אכן פסוק מתהלים. בהמשך מקשה הגמרא כנגד שיטת ר' אליעזר ממשנה מפורשת שדנה בשוויון שבין שופר ראש השנה ושופר יובל. את המשנה מתרצים ואת נוסח התפילה מאמצים.

⁵ ראה מקבילה בפסיקתא דרב כהנא ובדברים רבה ליברמן (שם אמנם כתוב ר' אלעזר, אך סביר שהכוונה לר' אליעזר בן הורקנוס התנא שלנו). בכל מקרה, נראה שאין לפנינו שיטה שלישית "באלול נברא העולם", אלא הרחבה של שיטת ר' אליעזר "בתשרי נברא העולם". הרחבה זו מקדימה את בריאת העולם לכ"ה באלול על מנת להעמיד את בריאת האדם (ואת חטאו) בא' בתשרי. אי לכך, "זה היום תחילת מעשיך" כבר איננו מדויק גם לפי ר' אליעזר וצריך לומר שהכוונה לבריאת האדם ("נעשה אדם") שהוא תכלית הבריאה.

יפקדו להזכירם לחיים ולמות. נמצאת אתה אומר ביום ראש השנה⁶: בשעה ראשונה עלה במחשבה, בשניה נתייעץ עם מלאכי השרת, בשלישית כינס עפרו... בשישית עשאו גולם, בשביעית נפח בו נשמה, בשמינית הכניסו לגן עדן, בתשיעית ציוהו, בעשירית עבר על ציוויו, אחת עשרה נידון, שתיים עשרה עשר יצא בדימוס⁷. אמר הקב"ה לאדם: זה סימן לבניך. כשם שעמדת לפני בדין היום הזה ויצאת בדימוס, כך עתידין בניך לעמוד לפני בדין ביום זה ויוצאין לפני בדימוס⁸. אימתו? בראש השנה: "בחודש השביעי באחד לחודש"⁹.

תלמוד בבלי מסכת עבודה זרה דף ח עמוד א

תנו רבנן: לפי שראה אדם הראשון יום שמתמעט והולך, אמר: אוי לי, שמא בשביל שסרחתי עולם חשוך בעדי וחוזר לתוהו ובוהו וזו היא מיתה שנקנסה עלי מן השמים¹⁰. עמד וישב ח' ימים בתענית ובתפלה. כיון שראה תקופת טבת וראה יום שמאריך והולך, אמר: מנהגו של עולם הוא, הלך ועשה שמונה ימים טובים... בשלמא למאן דאמר: בתשרי נברא העולם, יומי זוטי חזא, יומי אריכי אכתי לא חזא (יום קצר ראה, יום ארוך עדיין לא ראה). אלא למאן דאמר: בניסן נברא העולם, הא חזא ליה יומי זוטי ויומי אריכי (הרי כבר ראה ימים מתארכים ומתקצרים)¹¹!

רמב"ן בראשית פרק ח פסוק ה

ודע, כי אחרי שהסכימו שבתשרי נברא העולם, כאשר תקנו "זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון", וכן הוא סדר הזמנים, זרע וקציר וקור וחום, יהיה ראש השנים מתשרי. וכן החדשים ממנו הם נמנים, עד שהגענו ליציאת מצרים. ואז ציוה הקב"ה למנות בחדשים מנין אחר, שנאמר: "החדש הזה לכם ראש חדשים ראשון הוא לכם לחודשי השנה". ומשם ואילך בכל הכתוב ימנה תשרי החדש השביעי, ועדיין נשאר בשנים החשובות ממנו, שנאמר: וחג האסיף תקופת השנה"¹².

שבת שלום ושנה טובה מכל הלב

מחלקי המים

⁶ שהיה ביום ו' בשבוע וביום השישי לבריאה. ולפי כללי הלוח של היום, אין זה ייתכן: לא אד"ו ראש. והשנה יום ו' של הבריאה, יום יצירת האדם, חל בשבת. אנחנו, בניגוד לאדם הראשון, עומדים לדין ויוצאים בדימוס בשבת עצמה. ומפני כבוד השבת אנו ממעטים בהזכרת הדין ולא אומרים "אבינו מלכנו חטאנו לפניך, קרע רוע גזר דיננו" ועוד.

⁷ פטור, זכאי. דימיסוס ביוונית לטינית. Dismissed?

⁸ החידוש העיקרי של מדרש זה, בהשוואה עם הגמרא בראש השנה לעיל, שהוא כורך את המוטו של ראש השנה כיום בריאת העולם עם המוטו של ראש השנה כיום הדין (ראה מסכת ראש השנה ח א: "רב נחמן בר יצחק אמר: לדין..."). מרגע שהסכמנו שראש השנה הוא יום דין "למשפטך עמדו היום" (שזה נושא שיש לדרוש עליו בנפרד), אנחנו "חייבים" גם לקבל את שיטת ר' אליעזר שראש השנה הוא יום בריאת העולם / האדם (כבר ראינו שעל עצם הביטוי ראש השנה ככינוי לא' בתשרי, גם ר' יהושע מסכים). הסיבה לכך איננה נוסח התפילה "זה היום תחילת מעשיך". הסיבה היא פסוקים פט-צא מתהלים קיט אשר קושרים בברור את מוטו הבריאה עם מוטו המשפט ויום הדין. זה המקור לנוסח התפילה "זה היום תחילת מעשיך" שהנהיג רב בסדר התקיעות! ומכאן גם: היום הרת עולם, היום יעמיד במשפט! וגם בפיט הקליר לשחרית יום א': "טרם כל מפעל חצב".

⁹ סיומת זו של ויקרא רבה שחוזרת לפסוק "בחודש השביעי" בדיני החגים בפרשת אמור אותו הוא דורש, כמו באה לטעון לכבודו של חודש ניסן שאמנם לא זכה להיקבע כיום שבו נברא העולם, אך זכה להיות ראש החודשים והוא שנותן לתשרי את התואר "החודש השביעי". וגם זכה ניסן שבו הוקם המשכן שהוא בבואה של העולם. ומעניין שאירוע זה לא מוזכר בברייתא בראש השנה בה פתחנו, אפילו לא ע"י ר' יהושע. ואולי משום שאירוע זה נזכר במפורש בתורה (שמות מ א יז) - בשם מחותני עמוס חכם הי"ו.

¹⁰ המקבילה בירושלמי (עבודה זרה פרק א הלכה ב) דורשת את הפסוק: "ואומר אך חושך ישופני ולילה בעדני" (תהלים קלט יא). אבל מדרשים אחרים (בראשית רבה, פסיקתא והירושלמי עצמו במסכת ברכות) דורשים את הפסוק "אך חושך ישופני" על הפחד שהיה לאדם הראשון במוצאי שבת כשפסקה האורה של ששת ימי הבריאה, עד שלימד אותו הקב"ה להקיש שני אבנים (רעפים) ולהדליק אש. ובמוצאי שבת הקרוב נברך "בורא מאורי האש" לא רק מטעם אגדי זה אלא גם מטעם הלכתי של הבחנה בין שבת וי"ט לעניין איסור הבערה, בדומה למאורי האש של מוצאי יום כיפור.

¹¹ הגמרא מתרצת מה שמתרצת, ראה שם. אבל בפשטות יוצא שהמסורת שאדם הראשון דאג ופחד שמא בגלל חטאיו העולם חוזר לתוהו ובוהו - מסורת שהגמרא לוקחת כדבר מוסכם וברור שאפשר להקשות ממנו על תנא (ר' יהושע) - מסורת זו מסתדרת הרבה יותר טוב עם שיטת ר' אליעזר שכן מראש השנה הימים הולכים ומתקצרים. אבל לשיטת ר' יהושע שבניסן נברא העולם - מדוע נבהל אדם הראשון? מעבר לחיזוק לשיטת ר' אליעזר, יש במדרש זה חיזוק למקור הקדום של חג החנוכה הן כחג היציאה מהחושך לאור (הן אור החמה והן אור הלבנה) וגם כחג של כפרה (עך חנוכה אפשר לעשות תשובה). כל זאת, רק אם נאמץ את שיטת ר' אליעזר. ובעניין הקשר של חנוכה עם מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע, יש מדרש נוסף בבראשית רבה פרשה כב' סימן ד' הקשור לעניין קין והבל, האם המנחות שהביאו (והרצח של הבל) היו בעצרת או בחנוכה. ולא זכיתי להבין מדרש זה והמאיר עיני יבורך.

¹² מחלוקת ר' יהושע ור' אליעזר נמשכת גם לפרשת נח ולכל התאריכים ששם. ראה רש"י בראשית ז יא. והרמב"ן עושה סדר בשיטת ר' אליעזר לפני ואחרי יציאת מצרים. דרך אגב, נותן לנו הרמב"ן נימוק נוסף ומעניין לטובת שיטת ר' אליעזר, מהפסוקים "זרע וקציר וקור וחום" ר"חג האסיף תקופת השנה" שמתאימים יותר לסדר עונות השנה אם ראש השנה הוא בתשרי. ראה דברי רמב"ן אלה בהרחבה בדרשת הרמב"ן לראש השנה (חלקה מובא בימים נוראים לעגנון).

תוספות מסכת ראש השנה דף כז עמוד א
ומה שיסד ר"א הקליר בגשם דשמיני עצרת כר"א דאמר בתשרי נברא העולם ובשל פסח יסד כר' יהושע אומר ר"ת דאלו ואלו דברי
אלהים חיים ואיכא למימר דבתשרי עלה במחשבה לבראות ולא נברא עד ניסן

בדוק גם את הקשר לתארוך המבול!